

SZELLEM ÉS KULTÚRA

„Voltunk, mint ti, lesztek, mint mi”

Koponyaábrázolások a művészetben

Pásztor Emil

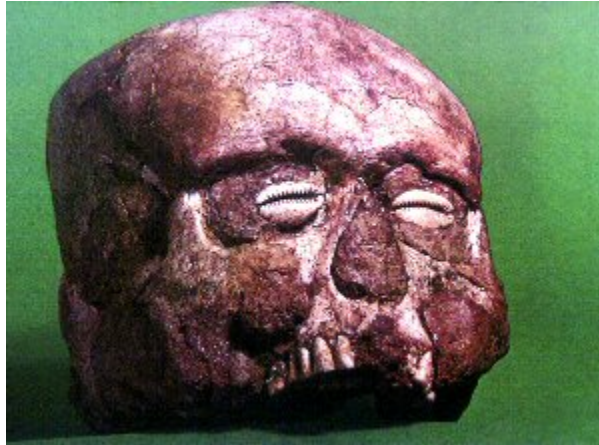
A koponyát sokféle jelentéssel és értelmezésben ábrázolták a művészetben. Az ősi népek koponyakultuszában néha magát a kiszáritott koponyát is dekorálták. Vallásos keresztény attribútumként több szentet ábrázolnak koponyával a remeteélet vagy a bűnbánat jelzésére. A Szent Kereszt legenda is foglalkozik a koponyával. Világi attribútumként a Vanitas-ábrázolások kerültek vászonra. A halálra és az elmúlásra emlékeztetve a modern művészet is használta ezt a motívumot.

Leonardo da Vinci (1452–1519) ilyen jellegű rajzaiban még a koponyát jól ismerő szakember is gyönyörködni tud. Ezek a rajzok annak idején (1489) a tudományt, az anatómiai oktatást szolgálták, de a képek esztétikai értéke és művészi kifejező ereje a művészeti alkotás szintjére emelik azokat. A tudomány és a művészet, az objektív és a szubjektív, a reprodukálható és a mindig unikális kapcsolódik itt össze egy zseni alkotásában. Michelangelo (1475–1564) egy rézkarcában úgy ábrázolja Leonardo da Vincit, ahogyan az a koponyáról tart előadást a firenzei Santa Maria kórházban (1502).

Amikor a koponya ábrázolásait vizsgáljuk most a különböző művészeti alkotásokban, nem a művészettörténész szerepét kívánjuk átvenni. Nem foglalkozunk a műtárgyak stílusbeli különbségeivel, azok művészettörténeti és esztétikai értékeivel. Elsősorban azt keressük, hogy milyen elv, meggondolás vagy filozófia vezethette az alkotó művészt a koponya megjelenítésében.

Ősi koponyakultuszok

Sok nép és vallás ikonográfiájában játszott jelentős szerepet a koponya. A legősibb koponyakultusz nyomait Jerikóban találták a PPN-B¹ ásatási rétegben, körülbelül Kr. e. 7000-ben. A csupasz koponyán agyagból megformázták az arcvonásokat és a szemek helyére kauri vagy más kagylót helyeztek.

Díszített koponya jerikói ásatásból. Kr. e. 7000

Az indiai mitológiában Siva nevei közül az egyik a Kapalin, amelynek jelentése: „koponyákkal díszített”. A legenda szerint az univerzum elpusztulásakor Siva egyedül marad a hamuvá vált világban, és egy koponyafüzért visel, amely szimbolizálja a világ vég nélküli fejlődését és folyamatos pusztulását, jelenti az élet és a halál elválaszthatatlanságát². Egyes kutatók értelmezésében (például J. Le Roy Davidson) az indiai erotikus szobrászat eredete legalább részben visszavezethető a Kapalika Tantrikus szekta működésére.

Siva és családja. Kangra festmény, 1790

A Siva és családja képen látható, hogy Siva a szépsége ellenére gonosz, s mint Bhutasvara, a temetők és tetemégetők feldúlója, koponyafüzért készíti. Felesége, Parvati a halotti máglya mellett ül, ölében egyik gyermeke, Karttikéja. Ez a gyermek olyan szép újszülött volt, hogy hat anyja akarta szoptatni. Karttikéja ezért hat fejet növesztett magának. Másik gyermekük az elefánt fejű Ganésa. Mindnyájan a koponyák felfűzésében segítenek.

Gyakran találunk koponyát Amerika ősi népeinek művészeti ábrázolásaiban. Mexikóban találták azt a XIV. században készült hegyikristály koponyát, amelyet azték munkának tartanak. Mérete az emberi méretekhez közelít, szépsége valóban megkapó.

Mexikóban szintén a XIV. századból, a mixtec-azték kultúrából több, türkiz mozaikokból készült maszkot találtak, amelyeknek emberi koponya képezte az alapját. Hasonló türkiz mozaikmaszk az esőistennőt, Tlalocót ábrázolja (XV. század). A maszk arc részét két kígyó fonja körül.

A maya korból a Yukatán félszigeten, Tzompathi város közelében a harcosok templomát fedezték fel, amelynek falait kőből faragott koponyák díszítették.

Egy XIX. századi tibeti festményen Mahakala, a tudomány védelmezője egy vérrel telt koponyatetőt tart. Az életkerek tartó istenség is koponyakorónával ékesített. Mahakala ijesztő külseje ellenére a tudomány védelmezője. Koronáját és háromvillás szigonyát koponyák díszítik.

Mahakala. XIX. századi tibeti festmény

A Dél-Franciaország területét elfoglaló kelták és ligurok között dívott az a vallási szertartás, amelyet a levágott emberi fejek kultuszának nevezhetünk. A Roquepertuse-ben feltárt szentélyhez vezető utat kőoszlopok szegélyezték, amelyeknek vájataiba emberi koponyákat helyeztek el.

Afrika és Ázsia bennszülött népei még a XIX. században is készítettek kidíszített emberi főket. Egy ilyen, az ibanok (Borneo) által készített koponya nagyon hasonlít a Jerikóban található (9000 év különbséggel). A koponya agyagos díszítésén túlmenően nád állkapocs, fából készült orr és kagylóból alakított szemek gazdagítják a díszítést. A Bengáli-öbölben (Andaman szigetek) találtak olyan művészien kidolgozott halálfejet, amelyet a temetési szertartásoknál díszítésként alkalmaztak.

A Budapesti Természettudományi Múzeumban őrzik Bíró Lajos és Fenichel Sámuel új-guineai expedíciójából (1896–1901, illetve 1891–1892) származó néprajzi gyűjteményt, köztük egy rituális célból vörös sávokkal festett koponyát; egy halálfejet, amelyet a gyűlésházban tartottak felfüggesztve, emlékeztetve a személyre vagy a történetre; egy feketére festett koponyát, amelynek homlokcsontjára rituális jeleket véstek.

A koponya más barbár szokásoknak is tárgya lett. Wulfilas, a kereszténységre tért gótok első püspöke írta meg a gepida királynő, Rozamunda történetét. A gepidákat legyőző gót király Rozamundát házasságra kényszerítette. Az esküvői lakomán, gót vitézi szokás szerint, a csatában megölt ellenséges harcosok fejéből (koponyatetőből) itták az áldomást, így Rozamunda apjának megszentelt koponyájából is. Ezért Rozamunda megölette ifjú férjét, a királyt.

Nem az ősi koponyakultuszok körébe tartozik, de megemlítendő, hogy fantasztikus ötlet alapján valósult meg a római Immacolata Concezione templom Coemeteriumának (ossariumának, a csonttemetőnek) művészi díszítése. A kapucinusok 1631-ben összegyűjtötték és Rómába hozták a világ bármely részén a XV–XVII. században elhunyt kapucinus barátok csontvázát. 1793–94-ben egy termet díszítésként zsúfolásig megtöltöttek koponyákkal. A kapucinusok igen bensőséges viszonyban álltak a halál gondolatával, annak állítottak emléket, amely ugyanakkor a feltámadást is hirdeti. A terem felirata figyelmezteti a látogatót: „Voltunk, mint ti, lesztek, mint mi”.

Keresztény ikonográfia

A keresztény ikonográfiában gyakran találkozunk koponyaábrázolással. Több szentnek ez az attribútuma: Borgia Szent Ferenc (1510–1572), a jezsuita rend harmadik generálisa, a rend fejlesztője; Borromei Szent Károly (1538–1584), Milánó érseke, a papnevelésben voltak nagy érdemei; Szent Jeromos (347 k.–420), Damazus pápa titkára, a Biblia latinra fordítója; Mária Magdolna (+cca. 63), bűneit megbánva bocsánatot kap Jézustól; Assisi Szent Ferenc a ferences rend megalapítója (1181–1226), akit a középkor művészei a leggyakrabban ábrázoltak a szentek közül.

Világhírű mesterek alkotásai, rajzok, festmények, szobrok örökítik meg ezeknek a szenteknek az életét, életük különböző pillanataiban, rendszerint attribútumaikkal. A művészi ábrázolások értékén túlmenően az az érdekes, hogy a koponya jelentése, illetve jelentősége az ábrázolt helyzeteknek megfelelően változik: a Bibliafordítás szellemi erőfeszítése, a remeteélet

sanyarúsága, amely csak a meditációval biztosított magas szintű lelki élettel és a külvilág kizárásából fakadó nyugalommal kompenzálható; a vezeklés, az ima és az elmélkedés eredményezheti az isteni kegyelemben való részesülést. A földi hívságokról való lemondást is jelenti a koponya, főleg remeték és vezeklők életmódjához kapcsolódóan; a félelemmentes halálvárás és az őszinte, teljes bűnbánat lelki tisztaságot biztosít, amely után bátran várható a halál.

Vecellio Tiziano: Bűnbánó Mária Magdolna. 1560–1565

Ismeretesek a XV–XVII. századi művészek említett témájú képei. Dürer (1471–1528), Ribera (1590–1652), Carpaccio (1460–1525), Zurbaran (1598–1664), El Greco (1547–1614), Tiziano (1485?–1576), Gerrit Dou (1613–1675) gondolatait foglalkoztatták ezek a problémák és mesteri módon fogalmazták meg érzéseiket.

Világi ikonográfia

A világi ikonográfiában a koponya jelentése elsősorban a múltó idő és a halál. Gyakran a viruló fiatalságot megjelenítő szép fiú vagy leány alakja egy halálfejjel együtt ábrázolva az elmúlás egyik legkifejezőbb megjelenítési formája. Ez látható Frans Hals (1580?–1666), Lucas van Leyden (1493–1533), Wilhelm Bendz (1804–1832) munkáin. A csendéletek egyik érdekes kompozíciója, amikor úgy az ábrázolás, mint az eszmei tartalom középpontjában a koponya foglal helyet. Ezek az úgynevezett Vanitas csendéletek³. A csendélet nyugalma és

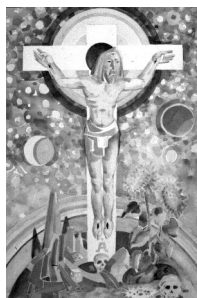
szépsége együtt jelenik meg a földi élet hiábavalóságát, mulandóságát jelentő koponyával: Steenwisk (1612–1655), Treck (1606–1652), Motte (XVII. század) és Osmyorkin (1892–1953) festményein.

Keresztre feszítés

Krisztus keresztre feszítése nagyon fontos témája a középkor művészetének. Ezzel kapcsolatban sokszor kerül valamilyen módon ábrázolásra a koponya. De ellentétben a korábban említett koponyaábrázolásokkal, ezeken a képeken a halálfej nem képezi a téma fontos részét. Egyáltalán nem látszik jelentősnek, hogy a kereszt tövében van-e egy koponya vagy sem, sőt, néha több koponyát is felfedezhetünk. Például Mester: Crucifixion című 1506-ban készült képén a kereszt tövében egyetlen koponya látható.

M. S. mester: Crucifixion. A selmecebányai Mária-templom oltárának panelja. 1506

Pleidell János: Beteljesedett. Színes üvegablak terve. Akvarell, 1985

Ha viszont a festmény alapvető mondanivalója szempontjából esetlegesnek tűnő koponya jelentését kezdjük analizálni, annak meglévő fontosságát keressük, akkor érdekes történetekkel találkozhatunk.

Már a keresztre feszítés helyének elnevezésére is több magyarázatot ismerünk. A Golgota görög szó, az arámi Gulgoltha transzformációja [valójában a héber gulgolet-ből (koponya) származik (gal = hullám, galgal = kerék vagy kerek), de a héber ábécé utolsó betűje után még kiegészül az elsővel (th és a, taf és alef), amely megfelel a görög alfától ómegáig kifejezés jelentésének]. Azt a Jeruzsálem közelében lévő dombot jelzi, ahol Jézust is keresztre feszítették. Ezen a dombon van ugyanis egy szikla, amely nagyon hasonlít a koponyára, és egyes vélemények szerint innen ered az elnevezés: a Koponya helye. A Bibliában is a Golgotára ezt az elnevezést használják az evangelisták⁴. A másik álláspont az, hogy az itt eltemetett elítéltek csontjai kerültek a felszínre. Ugyanis már korábbi idők óta ezen a helyen és környékén végezték ki és temették el az elítélt bűnözőket. Innen a másik név: a Koponyák hegye. Krisztus halála óta a golgota szó átvitt értelmet is kapott, a kínszenvedést, a szenvedések sorozatát jelenti.

Mindezekből következik, hogy ha a kereszt alatt több koponya hever, annak különös, speciális jelentősége nincs, legfeljebb a Koponyák hegye helyrajzi megjelölést ilyen ábrázolással is illusztrálja a művész.

Más magyarázatot és fontosságot kaphat az ilyen jellegű ábrázolás, ha feltételezzük, hogy a művész tudatosan a kereszt alá csak egyetlen koponyát fest, vagyis a középkori Szent Kereszt legenda történéseire utal. Mi a terjedelmesebb legendából csak a koponyával kapcsolatos fejezeteket érintjük.

A középkori gondolkodás a bűn és a kegyelem közötti ellentétes kapcsolatot Pál apostol levelei alapján Ádám és Jézus személyével is összekötötte. Pál apostol I. levele a korinthusbeliekhez 15, 22: „Amint ugyanis Ádámban mindenki meghal, úgy Krisztusban mindenki életre is kel.” Ugyanez fejeződik ki bővebben a rómainak írott 5. levél 12-21 verseiben. Ezek alapján a IX-X. századtól egyes művészek a kereszt tövében tudatosan Ádám koponyáját ábrázolják.

A legenda szerint Ádámot azon a helyen temették el a Golgotán, ahová később Jézus keresztfáját is felállították. Krisztus kiömlő vére jelenti a megváltást, mert ahogy Ádám bűnbe esése minden emberre kárhozatot hozott, úgy Jézus által mindenki kegyelemben részesül. Így a feszület alatti koponya, elvont formában, a krisztusi bűnbocsánatra utal.

Ilyen műveket, rendszerint Keresztre feszítés (Crucifix) címmel említhetünk a következő művészekről: Giotto di Bondone (1266–1337), van Soest (1394–1422), Ugolino Lorenzetti (XIV. század közepe), R. van der Weyden (1399–1464), Jánosréti mester (munkássága: 1465–70), M. S. mester (1605), G. David (1460–1523), Antonello da Massina (1430–1479).

A kereszt tövében gyakran ott találjuk a halálfejet Krisztus testének levételékor is (keresztlevétel = deposition) például a következő művészek ábrázolásaiban: Cima da Conegliano (1459 v. 1460–1517 v. 1518), R. van der Weyden két munkájában, St. Bartolomew oltárképének mestere (c. XV. század), J. Gossaert (1478–1533), novgorodi orosz ikon (XV. század), Rembrandt (1606–1669).

Néhány koponyaábrázolás a modern művészetben

A XX. század számos művészt is foglalkoztatta az elmúlás és az idő gondolata. A századforduló szecessziós osztrák művésze Gustav Klimt (1862–1918) a terhes asszony és a koponya ábrázolásával az új életet megjelenítő remény és a halál együttes létezéséről akar meggyőzni. Pablo Picasso (1881–1973) a múlandóság és a hiúság allegóriáját tárja elénk a Kompozíció koponyával című képén. A halálfej körül együtt van jelen a paletta, a művészet; a könyvek, a tudomány; a pipa, az élet örömei és a tükör mint a hiúság jelképe. Egy-egy tárgy között ott van a halált jelképező koponya is, hiszen minden út oda vezet.

Pablo Picasso: Kompozíció koponyával. 1907

R. Guttuso (1912–1987) olasz képzőművész vanitas jellegű képe a Naspolya levelek és a koponya. Salvador Dali képe a legfantasztikusabb, amelyet már címe is tükröz: Átlagos atmoszférikus bürokrata egy koponya-hárfa fejése közben. De ez az ábrázolás megihletett számos kortárs magyar festőt is.

Emelem kupámat

A földből előkerülő koponyáknak leginkább a lapos csontokból álló része, a koponyatető marad meg, míg a többi szivacsos állományú rész hamarabb elporlad. A koponyatető már az őskortól kezdve kiváló ivóedénynek bizonyult. Skandináv barátainkkal eltöltött estéken többször hallottuk tőlük vidáman: „Szkóól!” És mi hasonlóan válaszoltunk: „Emelem kupámat!” A szkol azonos az angol skull, azaz a koponya jelentésével. Hazánkban is használatos a kifejezés: kupám, vagyis fejem, „jól kupán vágták”, vagyis fejbe vágták stb.

Tehát a „szkóól”-ra nagyon illő válasz az „emelem kupámat”, még akkor is, ha az a kupa már minden bizonnyal nem koponyatetőből készül.

Jegyzetek

1. PPN = Pre-Pottery Neolithic.
2. szanszkrit nyelvben a kapala koponyát jelent. Eredetileg az indoeurópai szótő a ghebh, amiből a görög kephale és a szanszkrit kapala származik. A latin caput eredete kétséges.
3. Vanitatum vanitas = hiúságok hiúsága.
4. A Bibliában mind a Károli fordításban, mind a Szent István Társulat kiadásában (Máté 27:33, Márk 15:22, Lukács 23:33, János 19:17) az evangelisták döntő többségben a Koponya helye elnevezést adnak a Golgota szónak. Márk viszont egy esetben (a Szent István Társulat kiadásában) a Koponyák hegyeként nevezi a Golgotát.